

В. Г. Гончаренко,
доктор юридичних наук, професор,
академік Академії правових наук України,
звідувач кафедри Академії адвокатури
України

Судово- психологічна експертиза в системі засобів захисту

І. Психологічні знання в юридичній діяльності, в тому числі у кримінальному судочинстві, можуть застосовуватися в різних формах. Перш за все, вони використовуються самими працівниками правосуддя, допомагають вірно визначити особливості особи, підібрати індивідуальний підхід до неї, забезпечити вибір і застосування у зв'язку з цим найбільш ефективних тактичних прийомів.

Під час здійснення захисту на досудовому слідстві і в суді застосування спеціальних психологічних знань має бути невід'ємною частиною діяльності адвоката. Багаторічна слідча й судова практика з усією очевидністю підтверджує цю тезу.

Проте багато питань, що належать до сфери інтелектуальної діяльності людини, не можуть бути вирішені адвокатом в процесі здійснення своїх професійних функцій. Це – питання, для вияснення яких необхідні спеціальні знання в галузях психології та судової психології, що є спеціалізацією фахівців у вузьких аспектах цих наук, спрямованих на дослідження й вимір різних параметрів особи, і в результаті, вироблення конкретних висновків щодо згаданих питань. В такому роду випадках необхідно призначення судово-психологічної експертизи.

Предметом судово-психологічної експертизи є визначення особливостей перебігу психічних процесів у особи і того, якою мірою вони могли вплинути на здатність цієї особи адекватно сприймати, осмислювати, запам'ятовувати і відтворювати обставини, що мали місце в минулому, а також осмислювати і контролювати власні дії. Психологічна експертиза досліджує психічні властивості особи, які не є патологічними і про-

являються у психічно здорових людей. При призначенні судово-психологічної експертизи і постановці запитань експерту важливо не помилятися в їх формулюванні, і, замість питань про перебіг психічних процесів допитуваного і їх впливу на його діяльність, не задавати питання щодо достовірності його свідчень. Визначення правдивості свідчень належить до виключної компетенції слідчого чи суду.

Важливість судово-психологічної експертизи полягає в тому, що вона дозволяє перевірити факти, які підлягають доказуванню під час розслідування чи розгляду кримінальної справи. Природно, що без участі психолога суб'єкти доказування не в змозі визначити, наприклад, наскільки вплинули ті чи інші вікові особливості неповнолітнього на його дії, які мають кримінально-правове значення, або дати відповіді на питання, що виникають при роботі з особами, в яких наявні вади органів чуттів (сенсорна недостатність), або встановити, чи перебував обвинувачений (підсудний) в стані фізіологічного афекту на момент вчинення злочину, тощо.

Слід категорично відкинути пропозиції, що зустрічаються в деяких наукових роботах, про доцільність проведення судово-психологічної експертизи для безпосереднього вирішення питань про мотиви і цілі злочину, можливості обмови і самообмови тощо, бо ці та аналогічні питання, будучи питаннями права або питаннями, що не вимагають для їх вирішення спеціальних психологічних знань, – повністю поглинаються сферою діяльності слідчого, адвоката, суду.

Інша справа, що висновки експертів – фахівців у галузях психології, психіатрії, медицини,

криміналістики тощо, які вони дають в межах своєї компетенції, можуть і повинні широко використовуватись як непрямі докази для обґрунтування висновків щодо суб'єктивних моментів злочину в обвинувальному висновку та вирокі суду.

Категорично слід відкинути рекомендації про віднесення до компетенції судово-психологічної експертизи вирішення питання про достовірність показань допитаних осіб, їхню правдивість або неправдивість. Очевидним виходом за межі компетенції даної експертизи є постановка запитання про те, чи не вплинула тактика допиту, застосована слідчим, на вірогідність показань.

Треба чітко уявляти, що в межі предмета судово-психологічної експертизи входять не показання свідків, потерпілих та обвинувачених, а особливості протікання психічних процесів у осіб, що дають показання, вплив цих особливостей на адекватне сприйняття ними того чи іншого факту.

Ця експертиза вже ввійшла в систему судових експертиз, її можливості спираються на сучасні досягнення психологічної науки, а правомірність її використання в кримінальному судочинстві, як засобу одержання і перевірки доказів, вже викликає сумнівів ні в учених, ні у практиків.

II. Кримінально-процесуальне законодавство не дає переліку експертиз, проведення яких можливе в кримінальному судочинстві, і лише в окремих випадках передбачає обов'язкове призначення судово-медичної або судово-психіатричної експертизи (ст. 76, 204 КПК).

Згідно з п. 3 ч. 1 ст. 69 КПК забороняється допитувати як свідків осіб, які за висновком судово-психіатричної чи судово-медичної експертизи через свої фізичні або психічні вади не можуть правильно сприймати факти, що мають доказове значення, і давати показання щодо них. В п. 2 ч. 1 ст. 433 КПК міститься важливий припис, що у справах про злочини неповнолітніх обов'язково треба з'ясувати, чи міг неповнолітній, за наявності даних про його розумову відсталість, повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними. При цьому для встановлення стану загального розвитку неповнолітнього, рівня його розумової відсталості та з'ясування питання, чи міг він повністю усвідомлювати значення своїх дій і якою мірою міг керувати ними, повинна проводитися експертиза спеціалістами в галузі дитячої і юнацької психології (психолог, педагог) або експертом-психіатром (ч. 3 ст. 433).

Спеціальному вивченню повинна піддаватися ситуація у справах про зґвалтування, коли є підстави вважати, що злочин було вчинено з використанням безпорадного стану потерпілої особи, коли вона за своїм фізичним чи психічним станом

(малолітній вік, фізичні вади, розлад душевної діяльності, хворобливий або непритомний стан тощо) не могла розуміти характеру і значення вчинюваних з нею дій або не могла чинити опір насильнику. Для встановлення наявності чи відсутності безпорадного стану у потерпілих з ознаками дебільності, психопатії, інфантилізму тощо корисним може виявитися використання комплексної психолого-психіатричної експертизи.

Таким чином, проведення судово-психологічної експертизи в принципі врегульовано кримінально-процесуальним законом і низкою підзаконних актів. Для призначення судово-психологічної експертизи слід керуватися спеціальними ст.ст. 69, 433 та загальними ст.ст. 75 і 196 КПК, які детально регламентують порядок та умови призначення експертизи.

Як експерти-психологи повинні залучатися особи, що мають вищу психологічну освіту, співробітники спеціалізованих відділів науково-дослідницьких установ, кафедр психології й педагогіки, а для вирішення питань психолого-психіатричної експертизи бажано запрошувати комісію експертів – спеціалістів у галузі патопсихології, медичної психології, дефектології. Для проведення судово-психологічної експертизи не варто запрошувати психіатра, якщо він не має спеціальної підготовки в галузі судової психології.

III. Теорія і практика судової психології та судово-психологічної експертизи у відповідності до їхніх предметів і кола вирішуваних завдань розробили комплекс основних питань, які підлягають вирішенню під час проведення судово-психологічної експертизи. Така експертиза призначається для вирішення у всякому разі трьох груп питань, безвідносно до належності особи до тієї чи іншої специфічної категорії (особи, що мають фізичні недоліки, неповнолітні тощо) та її індивідуальних особливостей:

- питання, пов'язані з психічними властивостями і особливостями особи;
- питання, що стосуються впливу на психіку різних умов і пов'язаних з цим станів людини в момент події, яка розслідується;
- питання, пов'язані з особливостями протікання психічних процесів у даної особи;

Вичерпний перелік питань дати, звичайно, неможливо. Водночас, цілком реальним завданням є створення досить широкого переліку, який слугував би, з одного боку, безпосереднім матеріалом для постановки запитань експерту-психологу, а з іншого – методичною підмогою, орієнтиром у формулюванні запитань, не передбачених цим переліком.

Об'єктом дослідження судово-психологічної експертизи в кінцевому рахунку є людина, а точніше – пов'язані з її біологічними і соціальними характеристиками психічні властивості та особ-

ливості протікання психічних процесів. Тому нас повинні перш за все цікавити питання про індивідуально-психологічні особливості обвинувачених та деяких інших, важливих для правосуддя осіб. Це питання про темперамент особи, потребнісно-мотиваційну сферу, домінуючі мотиви поведінки (ієрархія мотивів), ставлення суб'єкта до себе й інших. Іноді без спеціального дослідження неможливо встановити такі важливі для вирішення справи особливості особи, як схильність до швидких і непродуманих рішень, недостатність самоконтролю, нестійкість мотивацій, нав'юваність або її відсутність, егоцентризм, самостійність тощо. Вивчення особи має бути спрямовано на виявлення з тим чи іншим ступенем повноти, залежно від поставлених завдань, особливостей емоціональної сфери, пам'яті, сприйняття, які часто значно відрізняються у окремих осіб.

Таким чином, можна сформулювати низку питань, вирішення яких безпосередньо впливає з вивчення властивостей особи і дозволяє одержати про неї істотну інформацію:

- яка загальна психологічна характеристика особи досліджуваного (темперамент, характер, нахили, потребнісно-мотиваційна сфера тощо)?
- які психічні властивості особи мають яскраво виражений характер і можуть справляти істотний вплив на її поведінку (запальність, замкненість, крайня обережність тощо)?
- які домінуючі мотиви поведінки даної особи?
- який вид пам'яті у даної особи є переважаючим?
- чи могла дана особа, виходячи з її індивідуально-психологічних особливостей, сприймати певний звук, світло, запах, колір, швидкість руху певного об'єкта?
- чи мала підекспертна особа, виходячи із ступеня її розвитку, стану органів чуттів, особливостей сприйняття й запам'ятовування, можливість сприйняти ту чи іншу обставину і дати про неї адекватні показання?

Неодмінною умовою вичерпної повноти і високої якості психологічного дослідження є аналіз психічного стану, в якому перебував досліджуваний в момент сприйняття ним певної події. У зв'язку з цим корисним буде вияснення питань:

- як міг вплинути психічний стан суб'єкта в момент сприйняття події на правильність сприйняття, запам'ятовування, відтворення фактів, що мають значення для справи?
- чи могла особа, перебуваючи в певному психічному стані, передбачити наслідки своїй дій?

IV. У розвитку інтелекту в окремих осіб можуть спостерігатися деякі, іноді значні, відхилення, не пов'язані з душевними захворюваннями. Це може справляти істотний вплив на харак-

тер поведінки таких осіб у певних ситуаціях і, безумовно, на ступінь їх суспільної небезпеки й відповідальності. На вирішення експертизи можна поставити такі запитання:

- чи є у даної особи ознаки не пов'язаної з душевним захворюванням розумової відсталості і у чому вони виражаються, які ступінь і форма відставання?
- чи здатний обвинувачений, враховуючи рівень і особливості його розумового розвитку, правильно усвідомлювати значення своїх конкретних дій та їх наслідки?
- чи міг обвинувачений, виходячи із стану його психіки, усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними?
- чи має обвинувачений властивості особи, які перешкоджають або заважають йому керувати своїми діями?

V. Стаття 45 КПК у пункті 2 вимагає обов'язкову участь захисника при провадженні дізнання, досудового слідства і в розгляді кримінальної справи в суді у справах про злочини осіб, які через свої фізичні або психічні вади (глухі, німі, сліпі тощо) не можуть самі реалізувати свої право на захист, – з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення або з моменту встановлення цих вад.

Коли мова тут іде про психічні недоліки, то мається на увазі, що дана особа хоча і є осудною, але в той самий час не в змозі здійснювати більш-менш тривалу складну за змістом і пов'язану з емоційною напругою психічну діяльність, що в кінцевому рахунку утруднює або робить зовсім неможливою цілеспрямовану самостійну розумову роботу щодо захисту своїх інтересів у кримінальному судочинстві.

Слід вважати, що особа не здатна здійснювати своє право на захист, а захисника варто допускати до участі у справі з моменту пред'явлення обвинувачення без проведення експертизи, коли:

- а) пред'явлено документ, який свідчить про те, що особа є інвалідом будь-якої групи у зв'язку з психічним захворюванням або психічними вадами, обумовленими дефектами мови, зору, слуху;
- б) особа страждає на будь-яке психічне захворювання або у неї були органічні ураження головного мозку (за документом);
- в) є рішення суду, що набрало законної сили, яке визнає особу недієздатною у зв'язку з душевним захворюванням або недоумством;
- г) особа перебуває на обліку в психоневрологічному диспансері або навчалась у школі для розумово відсталих дітей;
- г) особа визнана медичною установою хронічним алкоголіком;
- д) у особи є яскраво виражені недоліки у вигляді сильного ослаблення зору або слуху, які недо-

статньо компенсуються окулярами або слуховим апаратом, а також дефектів мови, що створюють перешкоди у встановленні контактів з оточенням, у викладенні своїх думок.

Якщо ж питання про допуск захисника з моменту пред'явлення обвинувачення не настільки очевидне, то може бути призначена судово-психологічна експертиза для вирішення таких питань:

- чи є у обвинуваченого психічні недоліки, що перешкоджають повноцінному здійсненню пізнавальної діяльності?
- чи не обмежують особливості психіки обвинуваченого його можливості виконати дії, пов'язані із здійсненням свого права на захист?

VI. Коли людина, що виконує якусь роботу, потрапляє у виключні (екстремальні) виробничі, кліматичні або природні умови, то у випадках аварії або надзвичайної події часто буває досить складно вирішити питання про її вину без спеціального психологічного дослідження. До таких умов, що ускладнюють нормальне функціонування людського організму, належать, наприклад, дуже високі чи низькі температури або атмосферний тиск, нестача кисню, обстановка, яка породжує ілюзії органів чуттів або створює небезпеку для життя власного і оточуючих осіб тощо.

У зв'язку з цим на вирішення судово-психологічної експертизи у названих випадках можна поставити такі запитання:

- який вплив могли справити психологічні особливості особи на її дії у даній незвичній обстановці?
- як обставини, що зазначені в постанові (ухвалі) про призначення експертизи, відбилися на психічному стані досліджуваної особи, зокрема на можливості правильного сприйняття вчинених нею дій і реакції на них?

VII. У справах, пов'язаних з виконанням професійних функцій у керуванні технічними засобами або виробництвом, може виникнути потреба у встановленні стану інтелектуальної переваги в момент вчинення інкримінованого діяння. Такий стан, коли за психічного здоров'я відсутня нормальна реакція на зовнішні події, може бути визнаний обставиною, що знижує або виключає кримінальну відповідальність.

В сучасних умовах виробництво і побут з кожним днем все більше насичуються технікою, управління якою і навіть стикання з якою вимагають певних знань і навичок, а в багатьох випадках і певних психофізіологічних якостей, таких, наприклад, як емоційна стійкість, швидкість рухальних реакцій, швидкість сприйняття, об'єм і стійкість розподілу уваги, здатність перемикаати увагу тощо.

Тому одним з важливих питань, у вирішенні

якого істотну допомогу може надати судово-психологічна експертиза, є питання про виявлення таких психічних особливостей індивіда, які перешкоджають певною мірою або повністю унеможливають управління сучасною технікою та здійснення інших професійних функцій (в авіації, автомобільному та залізничному транспорті, в роботі оператора автоматизованих систем на виробництві тощо).

Як показує практика, великі труднощі виникають під час вирішення справ про автомобільно-транспортні пригоди. Справа в тому, що питання про винуватість тієї чи іншої особи (перш за все – водія) у дорожньо-транспортній події на слідстві і в суді пов'язується, головним чином, з визначенням *технічної* можливості запобігання шкоді. Встановлює таку можливість з використанням науково обґрунтованої методики дослідження автотехнічна експертиза, однак один з параметрів, що використовується в розрахунках – величина часу реакції на перешкоду, – приймається у вигляді стереотипного значення, яке складає 0,8 секунди. Ця величина, яка наводиться у всіх довідниках і використовується у більшості висновків автотехнічної експертизи, являє собою час реакції «пересічного» водія, насправді коливається від 0,5 до 1,5 секунди.

Неважко переконатися, що оперування пересічними величинами стосовно *конкретних* ситуацій і *конкретних* осіб не виключає об'єктивного інкримінування і може призвести до помилки.

Під час вирішення питання, чи міг водій запобігти події, повинні враховуватися, крім технічних можливостей транспортного засобу, індивідуальний час реакції водія та багато інших його психофізіологічних якостей і станів, що мають, часом, вирішальне значення для остаточних висновків про вину водія.

Багато важливих обставин можуть бути встановлені за допомогою судово-психологічної експертизи, яка дозволяє не лише врахувати різного роду індивідуальні властивості досліджуваного, а також його досвід, стан в конкретний момент, попередні психічні та фізичні впливи на нього тощо, але й знайти необхідні зв'язки між ними, визначити психічні і психофізіологічні можливості даної особи діяти певним чином в конкретній ситуації.

Можна ставити питання про відсутність вини, коли особа, притягнута до відповідальності, хоча і повинна була запобігти шкоді, але не могла цього зробити, виходячи з притаманних їй психічних особливостей. Це останнє припущення повинно розв'язуватися судово-психологічною експертизою.

Здійснюючи розслідування у справах, пов'язаних з управлінням транспортними та іншими технічними засобами, можна орієнтуватися на

такий приблизний перелік питань, що вирішуються судово-психологічною експертизою:

- якою є реакція даної особи на перешкоду, що несподівано виникла?
- як відбулись ті чи інші об'єктивні умови на обсязі уваги особи, на швидкості і точності її реакцій?
- який вплив могли справити індивідуально-психологічні особливості даної особи на її дії в незвичній обстановці, що виникла?
- як могла вплинути втома на поведінку особи в обстановці, що виникла?

VIII. В теорії кримінального права досить чітко сформульована ідея, яка знайшла втілення у діючому кримінальному законодавстві, про пом'якшення відповідальності особи, яка вчинила злочин під впливом сильного душевного хвилювання, що виникло внаслідок неправомірних дій потерпілого.

Перш за все, необхідно вказати на п. 7 ч. 1 ст. 66 КК, в якому вплив сильного душевного хвилювання на вчинення злочину визначається як обставина, що пом'якшує покарання, тобто суд, за умови встановлення цієї обставини, має підставу в межах санкції закону призначити менш суворе покарання, у порівнянні з тим, яке могло бути призначене, якби ця обставина була відсутня.

Поряд з цим кримінальне законодавство знає спеціальні делікти, де сильне душевне хвилювання є кваліфікуючою ознакою. Це – ст.ст. 116 і 123 КК, які передбачають знижену кримінальну відповідальність у порівнянні з основними складами, відповідно, за умисне вбивство і за умисне тяжке тілесне ушкодження, вчинені в стані **сильного душевного хвилювання**, що раптово виникло внаслідок протизаконного насильства або тяжкої образи з боку потерпілого.

Тут неодмінно слід торкнутися вживаної законодавцем термінології щодо її науковості і смислової досконалості. Мова йде про термін «сильне душевне хвилювання». По-перше, чи може у людини бути хвилювання не душевним? По-друге, в чому полягає критерій відмежування сильного хвилювання від інших його ступенів – малого, середнього (слабенького, надзвичайно сильного)? За всіма канонами кримінально-правової теорії таких критеріїв повинно бути два – *психологічний* (медичний) і *юридичний*. Перший за чіткими діагностичними ознаками має дозволити визначити ступінь явища, другий – на підставі такого обґрунтованого розмежування має дозволити визначити ступінь суспільної небезпеки кожного з елементів системи і встановити диференційовані міри покарання або підстави звільнення від нього. Нічого подібного ми тут не бачимо. По-третє, цей термін відсутній у природничих науках, які вивчають людину (медицина, психіатрія, психофізіологія, фізіологія), хоча і жи-

вається для емоційних характеристик у побуті. Тобто, користуючись вживаним терміном, вирішення питання психічного стану людини, яке без сумніву виходить за межі правових знань, законодавець відає на відкуп юристам, що є неприпустимим.

Тому стан сильного душевного хвилювання, а не взагалі хвилювання, – за смыслом текстів названих статей КК ми повинні розуміти як стан фізіологічного афекту, який являє собою порівняно короткотермінову, виключно сильну емоцію, що стрімко і бурхливо оволодіває людиною, займаючи панівне становище в її свідомості, внаслідок чого людина значною мірою втрачає контроль за своїми діями, здатність давати звіт своїм діям і керувати ними. Не так вже й рідко людина у цьому стані робить те, що не відповідає її поглядам на життя, переконанням, принципам і прихильностям.

Для фізіологічного афекту характерною є наявність конфліктної ситуації, яка для даної особи уявляється дуже важливою і в той самий час нездоланною. Саме неможливість знаходження адекватного способу реагування може призвести до спалаху у особи реакції афекту.

Як видно з текстів ст.ст. 66, 116, 123 КК, обставиною, що пом'якшує відповідальність, може бути визнаний не всякий фізіологічний афект, який оволодів суб'єктом в момент вчинення злочину, а лише такий, котрий виявився наслідком протизаконного насильства (неправомірних дій у ст. 66) або тяжкої образи (аморальних дій у ст. 66) з боку потерпілого. Звідси випливає, що для належного вирішення цього питання під час здійснення правосуддя необхідно встановити сукупність трьох фактів:

- a) наявність у особи в момент вчинення діяння фізіологічного афекту;
- б) наявність причинного зв'язку між настанням афекту і діями потерпілого;
- в) протизаконність насильства (неправомірність дій) або тяжка образа (аморальність дій) з боку потерпілого щодо обвинуваченого або його близьких.

Якщо встановлення фактів, що складають зміст останнього з наведених пунктів, безумовно, належить до компетенції слідчого і суду, то вірогідні висновки щодо першого і, значною мірою, другого пунктів не можуть бути одержані без наукових психологічних досліджень, бо фізіологічний афект – категорія психологічна. Правда, в деяких випадках слідчий, суддя, адвокат можуть і повинні на підставі життєвого і професійного досвіду встановлювати деякі психологічні характеристики особи, що мають правове значення, – жорстокість, боягузтво, ревності, корисливість тощо – однак визначення стану афекту і вирішення багатьох пов'язаних з ним питань вимагає

спеціальних знань в галузі психології.

Вважаючи встановлення факту фізіологічного афекту (в законі – сильного душевного хвилювання) своєю компетенцією, слідчий і суд під час вирішення цього питання основну увагу, як показує практика, приділяють в'ясненню провокуючих афект обставин, характеру насильства з боку потерпілого, часу реакції на це насильство з боку обвинуваченого, і на підставі аналізу цих обставин роблять висновок про наявність чи відсутність афекту.

Між тим, така практика є хибною. По-перше, насильство далеко не завжди викликає сильне хвилювання і тим більше – стан фізіологічного афекту. По-друге, стан афекту супроводжується більш-менш яскраво вираженими вегетативними реакціями, розпізнати й оцінити які важко навіть спеціалісту. По-третє, глибина й інтенсивність афекту можуть бути різними в залежності від зовнішніх умов та індивідуальних характеристик особи, встановлення яких може спиратися лише на детальне психологічне дослідження. По-четверте, як встановлено, залежно від темпераменту афект може виникнути як раптово і безпосередньо від одноразового впливу, так і раптово, але в результаті низки розподілених у часі повторних психогенних травм. По-п'яте, стан *фізіологічного афекту* без спеціальних знань практично неможливо відрізнити від *патологічного афекту*.

Для забезпечення законності під час розгляду справ про злочини, вчинені в стані афекту, необхідна науково обґрунтована діагностика цього стану, яка передбачає застосування спеціальних психологічних знань про механізми виникнення і розвитку афективних реакцій.

На вирішення судово-психологічної експертизи можуть бути поставлені наступні запитання:

- чи не були злочинні дії обвинуваченого викликані станом фізіологічного афекту (за законом – сильного душевного хвилювання)?
- які психологічні причини обумовили настання цього стану?
- у якій формі протікав афект?
- чи міг обвинувачений у такому стані передбачити наслідки своїх дій?
- чи міг афектований стан бути помітним для оточуючих?
- чи міг стан афекту виникнути в обвинуваченого в силу його індивідуальних особливостей через деякий час після протизаконного насильства щодо нього або тяжкої образи з боку потерпілого?
- чи не міг у обвинуваченого виникнути стан афекту за умови насильства або тяжкої образи, заподіяних потерпілим третім особам?

Зазначений стан психіки людини вимагає ретельного дослідження не лише у випадках заподіяння насильства або тяжкої образи з боку потер-

пілого. Образа з боку потерпілого, визнана не тяжкою, може також викликати фізіологічний афект, і хоча в такому випадку дії обвинуваченого і не відповідають диспозиціям ст.ст. 116 або 123 КК, але у всякому разі можуть враховуватись судом у визначенні міри покарання (ст. 66). Тому і за подібних обставин є підстави для призначення судово-психологічної експертизи, яка може вирішити такі питання:

- якою мірою встановлені дії потерпілого могли вплинути на психічний стан обвинуваченого та якою мірою вони стали причиною його наступної поведінки?
- чи не могла поведінка потерпілого, яка хоча і не становила протизаконного насильства або тяжкої образи, викликати в обвинуваченого стан фізіологічного афекту?

ІХ. В кожному випадку вирішення питання про ступінь винуватості неповнолітнього і визначення йому міри покарання необхідне ретельне дослідження всіх обставин справи і особи. Законодавець передбачив у ст. 22 КК загальну кримінальну відповідальність неповнолітніх, починаючи з 16 років, коли людина вже повністю може розуміти суспільну небезпечність своїх вчинків, і з 14 років – лише за злочини, суспільна небезпечність яких дуже велика і може цілком усвідомлюватися у цьому віці (умисне вбивство, зґвалтування, крадіжка, грабїж, розбій, бандитизм, хуліганство тощо).

Педагогіка і психологія дають таку вікову періодизацію:

- 1) немовлячий вік – від народження до 1 року;
- 2) переддошкільний вік – від 1 до 3 років;
- 3) дошкільний вік – від 3 до 6–7 років;
- 4) молодший шкільний вік – від 6–7 до 10 років;
- 5) середній шкільний (підлітковий) вік – від 10 до 14 років;
- 6) старший шкільний (юнацький) вік – від 14 до 17-18 років.

Особливості розвитку неповнолітніх зазначених вікових категорій повинні лежати в основі спілкування з ними під час ведення слідчих дій, здійснення захисту, судового розгляду. У кожному випадку такого спілкування і підготовки до нього неодмінною є консультативна і комунікативна допомога відповідних педагогів або психологів.

Через несприятливі умови розвитку дитини (поганий приклад дорослих, недостатня виховна робота в школі та ціла низка інших причин) у деяких випадках психічний розвиток дітей не відповідає їх паспортному віку. Відхилення, спричинені згаданими умовами, можуть бути ґрунтом вчинення аморальних, протиправних дій. Крім того, навіюваність, властива молоді взагалі, за умови відставання у розумовому розвитку, стає

особливо небезпечною при підбурюванні з боку дорослих до вчинення злочинів неповнолітніми.

Враховуючи вікові особливості неповнолітніх обвинувачених і підозрюваних, а також можливі відхилення у розумовому розвитку, які у справах цієї категорії можуть відіграти значну роль, законодавець спеціально увів низку обставин, що підлягають встановленню саме у справах неповнолітніх. Ці обставини деталізують деякі загальні положення ст. 64 КПК про предмет доказування у кримінальній справі і слугують, поряд з ними, додатковими гарантіями встановлення істини, захисту прав і законних інтересів учасників процесу, забезпечення виховного і попереджувального впливів судочинства. При цьому слід мати на увазі, що особливі умови провадження розповсюджуються на осіб, які на момент провадження не досягли 18-річного віку.

Вияснення щодо неповнолітніх питань, передбачених ст. 433 КПК, для слідчих органів і суду є обов'язковими. Невиконання вимог ст. 433 КПК органами досудового слідства змушує суддю в результаті попереднього розгляду справи повернути справу прокурору для заповнення допущених прогалин, а вирок суду, постановлений з порушеннями вимог ст. 433 КПК, підлягає скасуванню.

Під час з'ясування кожної з перерахованих у ст. 433 КПК обставин можуть знадобитися психологічні знання, які прямо чи дотично будуть сприяти встановленню істини, а для вияснення обставин, викладених у п. 2, закон прямо приписує звертатися за допомогою до експерта-психолога.

На досудовому слідстві і в суді у справах неповнолітніх слід конкретно встановлювати, в чому саме полягають психологічні особливості обвинуваченого (підозрюваного), яке предметне значення мають вони у зв'язку з інкримінованим йому діянням, чи впливають ці особливості на наявність або відсутність вини, на ступінь вини, якщо вона встановлена, на обставини, що пом'якшують вину.

В період розслідування і судового розгляду часом буває важко встановити вікові та індивідуальні особливості не лише неповнолітніх обвинувачених і підозрюваних, але й неповнолітніх потерпілих і свідків. Психологічні дослідження названих осіб цілком допустимі.

Найбільш загальні питання, які можна поставити на вирішення судово-психологічної експертизи і вияснення яких уявляється досить істотним, – це питання:

- яким є загальний рівень розвитку неповнолітнього в психологічному сенсі?
- якими є його емоціональна сфера, коло його інтересів та нахилів?
- наскільки вплинули ті чи інші вікові особли-

вості на діяльність неповнолітнього, на протікання його психічних процесів?

Велике значення для оцінки показань неповнолітнього має достовірне знання про їх самостійність. Іноді в показаннях можна виявити елементи, які не можуть бути власними спостереженнями неповнолітнього або його оригінальними судженнями, а тому перед експертом можна поставити запитання:

- чи відповідають показання неповнолітнього його віку і його інтелектуальному розвитку?
- яким є ступінь навіюваності допитуваного?
- чи є підстави вважати, що неповнолітній дає показання під впливом з боку дорослих?

На досудових стадіях і в суді може виникнути думка про розумову відсталість неповнолітнього обвинуваченого, не пов'язану з психічним захворюванням. Такі припущення, як правило, виникають під час бесід з обвинуваченим і його допитів, коли він висловлюється щодо своєї вини. Важливо почути доводи про її заперечення або визнання, почути в останньому випадку, як він прийшов до усвідомлення своєї вини, до засудження своїх дій, чи добровільним було визнання з його боку, чи він повторює трафаретні фрази. Дуже корисними в плані аналізу показань є висловлювання такого неповнолітнього щодо його уявлень про майбутнє, яке на нього чекає, на яке саме покарання, як він вважає, він заслуговує, як він думає жити, вчитись, працювати після відбуття покарання.

Відставання в психічному розвитку може бути викликане кількома причинами загального характеру. По-перше, – це нездорове середовище, неправильне виховання, соціальна і психологічна запущеність, тобто розумовий розвиток затримується під впливом зовнішніх факторів (алкоголізм батьків, безпритульність тощо); по-друге, тривалі і хронічні соматичні захворювання; по-третє, причиною може бути травма або недорозвиненість головного мозку; по-четверте, причиною затримки можуть бути генетично обумовлені аномалії. Остання причина викликає природжене або набуте у ранньому дитинстві недоумство – олігофренію, легкі ступені якої, а саме: суміжна розумова відсталість і дебільність (помірне відставання у розумовому розвитку), – можуть бути віднесені до сфери психології.

Якщо осудність неповнолітнього не викликає сумнівів або вона встановлена судово-психіатричною експертизою, можна призначити судово-психологічну експертизу для вирішення питань:

- чи немає у неповнолітнього обвинуваченого (підсудного) затримок у розумовому розвитку?
- чи міг неповнолітній зі встановленою затримкою в розвитку повною мірою усвідомлювати значення своїх дій і керувати ними?

У справах про злочини неповнолітніх дуже важливе, а часом і вирішальне значення, може мати правильне встановлення його віку. Тому у випадках визначення розумового відставання цілком доречно перед судово-психологічною експертизою поставити наступні запитання:

- чи є відхилення в розвитку підлітка у порівнянні з нормальним для даного віку?
- рівню розвитку якого віку відповідає неповнолітній?

Очевидно, слід погодитись з думкою, яка зустрічається в літературі, що вирішення цих питань відносно неповнолітніх, які страждають на олігофренію на ступені легкої дебільності, психофізичний і психічний інфантилізм, психопатії і неврози, що виявляють ознаки відставання у розумовому відношенні на ґрунті залишкових явищ органічного ураження центральної нервової системи, слід доручати комплексній психолого-психіатричній експертизі.

Оскільки встановлення ступеня інфантильності неповнолітнього, як правило, пов'язується з можливістю звільнення його від кримінальної відповідальності або її пом'якшення, питання на експертизу може бути сформульовано так:

- чи відповідає психічний розвиток досліджуваної особи віку, з якого настає кримінальна відповідальність?

Таким чином, психологічна експертиза повноважна встановити, що рівень розумового розвитку неповнолітнього відстає від нормального і відповідає рівню розвитку іншого віку. В таких випадках перед судом виникає складне правове питання. З одного боку, особа, яка постала перед судом, досягла віку кримінальної відповідальності, а з іншого – за рівнем свого розумового розвитку ця особа не може відповідати в кримінальному порядку.

Треба з усією відповідальністю зазначити, що правосуддя здійснюється не відносно особлив, які належать до біологічного виду *homo sapiens erectus* і можуть вважатися вже придатними для покарання суспільством з моменту, коли побували на Землі 14 чи 16 років як біологічні тіла, а особистостей – членів суспільства, які не встояли перед спокусою порушити встановлені суспільством норми поведінки або виявили грубе ігнорування своїх обов'язків, з неодмінністю усвідомлюючи протизаконність і шкідливість своїх діянь, адже вина – це психічне ставлення людини до вчиненого нею. *Якщо людина в силу рівня свого розвитку не усвідомлює значення своїх дій і не передбачає шкідливість наслідків, то немає вини, а отже – і відповідальності, незалежно від того, скільки років календарно прожила людина на цьому світі.* Цю ідею треба узаконити. Інакше ми станемо на позиції порочної теорії об'єктивного інкримінування і не матимемо навіть згадувати про

закріплений Конституцією принцип верховенства права.

Х. Наявність сенсорної недостатності (глухота, німота, сліпота, глухонімота, туговухість) визначає особливості, часом значні, сприйняття, запам'ятовування і відтворення сприйнятого, а в цілому якісну своєрідність їх психічного розвитку і діяльності.

Вивчення названих осіб, проведене методами сурдопедагогіки і тифлопедагогіки (розділи дефектології, які вивчають процеси навчання і виховання дітей у першому випадку – з недоліками слуху, а в другому – сліпих і зі слабким зором), виявило цілу низку особливостей в їхніх пізнавальній та емоціональній сферах, що так чи інакше відбивалося на адекватності сприйняття. Наприклад, бувають випадки, коли сліпі або глухонімі на допитах повідомляють про факти, які вони безпосередньо не сприймали і не могли сприймати, а звично доповнювали недостатній досвід логічними висновками. Зокрема, глухоніми стверджував, що потерпілий кричав, коли хулігани його били (він бачив спотворене обличчя, широко відкритий рот і міміку, характерну для крику).

Законодавець в п. 2 ст. 45 і в ст. 144 КПК встановив, що у справах про злочини осіб, які через свої психічні або фізичні вади (німі, глухі, сліпі тощо) не можуть реалізувати своє право на захист, обов'язковою є участь захисника з моменту затримання особи чи пред'явлення їй обвинувачення або з моменту встановлення цих вад, оскільки у них виникають неабиякі утруднення у спілкуванні з іншими особами.

Одним із важливих засобів успішного провадження у справах щодо осіб названої категорії є вміле використання судово-психологічної або комплексної медико-психологічної експертизи, проведення яких взагалі-то слід вважати обов'язковим, враховуючи складність роботи з такими особами і неоднозначність оцінки їхньої поведінки.

На вирішення можна поставити наступні запитання:

- якими є особливості пізнавальної діяльності досліджуваної особи (сприйняття, запам'ятовування, відтворення сприйнятого)?
- якими є особливості емоційно-вольової сфери даної особи, її характеру, почуттів, уваги, поведінки?
- якою мовою (дактильною, жесто-мімічною) краще володіє глухонімиї?
- де найбільш доцільно з психологічної точки зору провести допит даної особи, якою може бути тривалість допиту, темп?
- чи не симулює дана особа сліпоту, глухоту, туговухість, німоту, глухонімоту та інші сенсорні вади?

Сенсорні вади інколи відбиваються на загальному рівні розвитку осіб, що страждають на них, гальмують розвиток і формування особи. Тому необхідно враховувати це і відповідно досліджувати матеріали справи і характеристики обвинуваченого, а потім призначати судово-психологічну експертизу для вирішення питань:

- яким є рівень інтелектуального розвитку обвинуваченого?
- чи не вплинув рівень розумового розвитку та інші психологічні особливості обвинуваченого на вчинення ним злочину?

Як показує практика, стан психіки осіб, що страждають на такі серйозні фізичні недоліки, не завжди враховується при вирішенні питання про їхню винуватість і призначення міри покарання. Експертиза допоможе надійно встановити:

- чи не помічається у підсудного знижений рівень розвитку інтелектуальної та емоційної сфери?
- якщо зазначені явища є, то чи могли вони вплинути на вчинення злочину, інкримінованого цьому обвинуваченому?

Проведення психологічної експертизи у справах осіб, що мають фізичні недоліки, повинно доручатися, крім психологів загального профілю, спеціалістам вузьких напрямів, наприклад, сурдопсихологам.

Деякі питання можуть бути вирішені найбільш успішно за допомогою комплексної медико-психологічної експертизи:

- як могло вплинути на формування особи перенесене захворювання?
- чи є у даної особи ознаки розумової відсталості або інші психологічні особливості, викликані перенесеним соматичним захворюванням?
- як проявилось і у якому зв'язку з вчиненням злочином знаходилось соматичне захворювання (в психологічному аспекті)?

XI. Всякий доказ у справі підлягає оцінці за внутрішнім переконанням. Висновок експерта оцінюється на загальних підставах. Не дивлячись на високий авторитет, висновок експерта не має ніяких переваг перед іншими доказами. Більше того, у відповідності до ч. 6 ст. 75 КПК у справі може бути призначена повторна експертиза, якщо висновок експерта буде визнано слідчим або судом необґрунтованим чи таким, що суперечить іншим матеріалам справи або іншим чином викликає сумніви в його правильності.

Оцінка висновку експерта проводиться з точки зору його достовірності і з точки зору доказового значення.

Достовірність висновку полягає в його об'єктивності, повноті й науковій обґрунтованості. Вирішуючи ці питання, необхідно звернути увагу на те,

- чи не були порушені в ході дослідження і його

організації норми процесуального закону, що гарантують об'єктивність висновку,

- наскільки повно були проведені дослідження;
- чи немає хиб технічного характеру;
- чи на всі питання постанови (ухвали) дані відповіді;
- чи відповідає дослідницька частина висновку заключній його частині;
- чи належному вузькому спеціалісту було доручено проведення експертизи;
- чи достатньою є його кваліфікація;
- чи є науковими застосовані методи дослідження;
- чи можуть за їх допомогою бути вирішені поставлені завдання;
- чи є у висновку наукове пояснення і оцінка одержаних результатів;
- чи достатньо аргументоване у висновку застосування нових методів.

Якщо достовірність висновку експерта не викликає сумнівів, ми повинні оцінити *доказове значення* фактів, викладених у ньому.

Всякий достовірний висновок експерта має доказове значення, але сутність доведеності встановлених фактів може бути різною. Існує п'ять видів висновків:

- 1) позитивний категоричний,
 - 2) позитивний ймовірний,
 - 3) негативний ймовірний,
 - 4) негативний категоричний
- і
- 5) висновок про неможливість вирішення поставленого питання з точно встановлених причин (наприклад, через відсутність науково розробленої методики дослідження, недостатність матеріалів для дослідження та ін.).

З названих висновків в доказуванні можуть використовуватися лише перший і четвертий, а ймовірні висновки мають значення лише не досить певних орієнтирів.

Висновки експерта-психолога про можливість настання якої-небудь події або протікання певного процесу слід розглядати як ймовірні, бо, наприклад, твердження, що наявність афекту не виключається, зовсім не означає, що він був у дійсності (він міг бути, але при цьому не можна виключити, що його не було), а ствердна відповідь про можливість адекватно відобразити певний факт і дати про нього правильні показання ще не означає, що дана особа дійсно адекватно відобразила такий факт. Для категоричного твердження про наявність зазначених фактів необхідна система інших доказів.

Водночас, висновки про неможливість настання такого роду явищ категорично виключає їх наявність. Наприклад, висновок експерта про те, що у даному випадку конкретна особа не могла в силу певних причин адекватно сприймати ті чи

інші факти, означає, що її показання з цього питання не можна визнати правильними.

Настільки ж однозначно повинні розглядатися і стверджувальні висновки, але на практиці вони зустрічаються рідше. Висновки, наприклад, про те, що дана особа вчинила певні дії в стані

фізіологічного афекту або що неповнолітній за своїм розумовим розвитком не може вважатися таким, що досяг 14-річного віку, звичайно, можуть бути підставою суддівського переконання під час постановлення вироку.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА

1. Аврах Я. С. Психологические проблемы защиты по уголовным делам / Я. С. Аврах. – Казань: КГУ, 1972.
2. Балабанова Л. М. Судебная психология (вопросы определения норм и отклонений) / Л. М. Балабанова. – Донецк: Сталкер, 1998.
3. Бодалев А. А. Формирование понятия о другом человеке как личности / А. А. Бодалев. – Л.: ЛГУ, 1970.
4. Варфоломеева Т. В. Криминалистика и профессиональная деятельность защитника / Т. В. Варфоломеева. – К.: Вища школа, 1987.
5. Васильев В. Л. Юридическая психология. – 5-е изд., перераб. и доп. / В. Л. Васильев. – СПб: Питер, 2003.
6. Гончаренко В. Г. Можливості використання психоаналізаторів у судочинстві / В. Г. Гончаренко // Вісник Київ. ун-ту. – Юрид. науки. – 1977. – № 18.
7. Гончаренко В. Г. Чужа душа – темний ліс / В. Г. Гончаренко // Український юрист. – 2005. – № 9.
8. Гончаренко Владлен. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України / Владлен Гончаренко. – К.: ВЦ ААУ, 2008.
9. Гончаренко В. И. Психологическая экспертиза в уголовном судопроизводстве / В. И. Гончаренко, Б. Б. Вейсберг. – К.: МЮ УССР, 1980.
10. Гончаренко В. Г. Тактика психологічного впливу на попередньому слідстві / В. Г. Гончаренко, Ф. М. Сокиран. – К.: Акад. вн. справ, 1994.
11. Експертизи у судовій практиці / За ред. В. Г. Гончаренка. – К.: Юрінком Інтер, 2005.
12. Закатов А. А. Ложь и борьба с нею / А. А. Закатов. – Волгоград: Ниж. – Волж. кн. изд-во, 1984.
13. Китаев-Смык Л. А. Психология стресса / Л. А. Китаев-Смык. – М.: Наука, 1983.
14. Коновалова В. Е. Правовая психология / В. К. Коновалова. – Харьков: Основа, 1990.
15. Коновалова В. О. Юридична психологія / В. О. Коновалова, В. Ю. Шепітько. – К.: ІнЮре, 2004.
16. Коченов М. М. Введение в судебно-психологическую экспертизу / М. М. Коченов. – М.: МГУ, 1980.
17. Леонова А. Б. Психодиагностика функциональных состояний / А. Б. Леонова. – М.: МГУ, 1984.
18. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации у подростков / А. Е. Личко. – Л.: Медицина, 1983.
19. Мостовая И. М. Юридическая психология / И. М. Мостовая. – К., 1998.
20. Нагаев В. В. Основы судебно-психологической экспертизы / В. В. Нагаев. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2000.
21. Нор В. Т. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / В. Т. Нор, М. В. Костицкий. – К.: Вища школа, 1985.
22. Розин В. М. Психология для юристов / В. М. Розин. – М.: Юрид. лит., 1997.
23. Романов В. В. Юридическая психология / В. В. Романов. – М.: Юристъ, 1998.
24. Сафуанов Ф. С. Судебно-психологическая экспертиза в уголовном процессе / Ф. С. Сафуанов. – М.: Гардарики, 1998.
25. Сахнова Т. В. Судебно-психологическая экспертиза в гражданском процессе / Т. В. Сахнова. – Красноярск: КГУ, 1990.
26. Хайдуков Н. П. Тактико-психологические основы воздействия следователя на участвующих в деле лиц / Н. П. Хайдуков. – Саратов: СГУ, 1984.
27. Холодный Ю. И. Применение полиграфа при профилактике, раскрытии и расследовании преступлений (генезис и правовые аспекты) / Ю. И. Холодный. – М.: Мир безопасности, 2000.
28. Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология / Ю. В. Чуфаровский. – М.: Право и Закон, 1997.
29. Экман П. Психология лжи / П. Экман. – СПб: Питер, 2001.